

A MORFOLÓGIAI ELEMZÉS FEJLŐDÉSE A KORAI MAGYAR NYELVTANOKBAN PERESZLÉNYI PÁL GRAMMATIKÁJÁIG

CSER ANDRÁS

Ennek a dolgozatnak¹ a tárgya elsősorban Pereszlényi Pál (1631–1689), a grammatikus, tanár és jezsuita pap nyelvtani munkássága. *Grammatica Linguae Ungaricae* c. könyve (1682) a magyar nyelv egyik korai grammatikája, sorrendben a harmadik vagy a negyedik attól függően, hogyan határozzuk meg ezt a műfajt. Közelebbről a morfológiai elemzés fejlődésével fogunk foglalkozni, azzal, hogy ezen a téren Pereszlényi miben és mennyiben haladja meg elődeit. A morfológia kérdése azért különösen fontos ebben a korszakban, mert a szó szigorú értelmében az egyik legújabban kialakulásnak indult területe volt a grammatikai gondolkodásnak – ugyanakkor ezzel nem akarjuk azt sugallni, mintha Pereszlényi jelentősége erre a kérdésre szorítkozna.

A dolgozat felépítése a következő. Az 1. részben bevezetésképpen három kérdést tárgyalunk röviden: a magyar nyelv grammatikai leírásának kezdeteit a 16–17. században, a morfológiai elemzés megjelenését az európai nyelvtudományban ugyanabban az időszakban, és végezetül a magyar nyelv ama szerkezeti vonásait említjük meg, amelyek jelentőséggel bírnak a morfológiai elemzés kialakulásában, illetve amelyeket világosan kell látnunk ahhoz, hogy megértsük, milyen nehézségekkel néztek szembe ezek a grammatikusok, amikor egészen más szerkezetű nyelvekre kialakított elemzési kerettel láttak neki a magyar nyelv morfológiai leírásának. A 2. részben az első három grammatikus (Sylvester János, Szenczi Molnár Albert és Komáromi Csipkés György) morfológiai elemzéseit tekintjük át, a 3. részben Pereszlényiét részletesebben. A 4. részben összefoglaljuk a dolgozatot.

1. A morfológiai elemzés tágabb keretei a 16–17. században

1.1. A nyelvtudomány kezdetei Magyarországon

A magyar azon nyelvek egyike, amelyeknek tudományos igényű vizsgálata 1500 körül indul meg a korai humanizmus keretében, szorosan összekapcsolódva az újabb keletű és újfajta igényességű bibliafordításokra irányuló próbálkozásokkal, valamint a nyomtatás megjelenésével és terjedésével.² Jellemző, hogy a magyar nyelv első grammatikája (Sylvester 1539) voltaképpen egy iskolai latin nyelvtan, amelyet a latin és a magyar nyelv párhuzamos, illetve eltérő jelenségeinek néhol rövidebb, néhol részletesebb leírása, valamint a magyar nyelven is megadott példák és a definíciók bővítene (szinte) magyar nyelvtanná. Az is jellemző, hogy a mű azokban a zűrzavaros

¹ Támogatta a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj.

² Mindehhez részletesebben lásd Balázs (1958), újabb és rövidebb összefoglalás Cser (2006a: 481–92).

időkben gyakorlatilag eltűnt az ismeretlenség ködében, és a 18. század legvégéig lapangott, amikor is már csak mint közvetlen jelentőséggel nem bíró, régi érdekesség került elő. Akik a magyar nyelvről a 16. és a korai 17. században írtak, és azzal „hivatásszerűen” foglalkoztak, jellemzően tanárok és protestáns lelkészek voltak, akik német vagy németalföldi egyetemeken tanultak, és lelkesen vetették bele magukat az új keletű, jobbára vallásos jellegű népnyelvi írásbeliség alakításába (bibliafordítások, katekizmusok, ortográfiák, szótárak). Gyakorta előforult, hogy ezek a tudós férfiak egymás munkáiról egyáltalán nem tudtak, ugyanakkor pontosan követték a tudomány alakulását német, francia, olasz vagy éppen svájci földön.

1.2. A morfológia megjelenése a 16. században³

Amint az köztudott, a morfológiai szerkezet fogalma az ókorban és a középkorban teljességgel ismeretlen volt. A szón és a mondaton kívül más nyelvtani egységet nem ismertek (bár némely prefixált szavakat összetetteként írtak le már az ókori grammatikusok, a szintagma fogalma pedig megjelenni látszik a modista grammatika némely változataiban⁴). A szóalakokat úgy írták le, mint nyelvtani tulajdonságokkal, nem pedig nyelvtani szerkezettel rendelkező egységeket, alkotóelemeik kizárólag a betűk és a szótagok voltak. Mind a szóképzést, mind az inflexiót szóalakok csoportjai-ként írták le, és bár a rendszeresen jelentkező hasonlóságokra felfigyeltek és ezeket rendszereztek is, ez sem vezetett oda, hogy a szónál kisebb nyelvtani egységeket tételtek volna. Az ókori nyelvtanok gyakran kiemelték egy-egy szóalakat, amelyből azután a többi levezették; ennek a *thema* ('kiindulópont') nevet adták. Névszók esetében ez az egyes szám alanyeset volt, igék esetében a jelen idő egyes szám első személye.

A *radix* avagy gyök fogalma az európai nyelvtudományban az újdonságként felfedezett héber nyelvtani hagyománnyal jelent meg. Reuchlin híres héber nyelvtana és szótára (1506) a hagyományos *primitivum* terminust használta, utódai azonban hamarosan áttértek a *radix* használatára, és ezzel adták vissza az eredeti *sörész* kifejezést (Law 2003: 247–50). Ez a terminus aztán egyre inkább a *thema* szinonimájaként kezdett szerepelni, és ez összefügg a korszak nyelvtani munkáinak ama általános vonásával, hogy bennük a szóalakok és paradigmák formális alapja/töve maga is teljes szó. Az *affixum* kifejezés szintén a héber grammatikai hagyományra megy vissza, és mindenféle olyan nyelvtani elemet jelöl, amelyek nem tartoznak a gyökhöz. Mindezeknek a terminusoknak a használata a 16. századi európai nyelvtanokban még viszonylag ritka és következtelen. A tő, gyök, affixum/toldalék (prefixum, szuffixum) fogalmának alaposabb kidolgozása, megértése hosszú időn át tartó folyamat volt, de a 17. századra használatuk már egyre elterjedtebbé és egyre következetesebbé vált.

1.3. A magyar morfológia „problémás” vonásai

Az, hogy a magyar agglutináló nyelv – szemben a nyugat-európai nyelvekkel és a héberrel – azt jelenti, hogy a tövek többnyire invariábilisak, vagy csak igen csekély

³ Erről a kérdéstről részletesebben Cser (2006b).

⁴ Lásd Pinborg (1980).

mértékű allomorfiát mutatnak, a morfoszintaktikai kategóriák fúziós kifejezése nagyon ritka, igen kevés kötött tórmorféma van a nyelvben, és mind a szóképzés, mind a ragozás túlnyomórészt toldalékolással történik, aminek eredményeképpen időnként toldalékok hosszú sora jelenik meg a szóalakokon. A magyar nyelv morfológiai sajátosságai közül különösen háromnak van jelentősége a korai grammatikák esetében. (1) Nagy számú szerkezetileg nagyon hasonló rag fejez kis számos olyan viszonyt, amelyet a latinban és az európai nyelvekben részint esetalakok (pl. részeseset, tárgyeset), részint előljárószók fejeznek ki. (2) Az igék inflexiósan megkülönböztetnek egy határozott („tárgyas”) és egy határozatlan („alanyi”) ragozást, ezek között átfedés jóformán nincs. (3) A személyvégzódések nemcsak igékkel fordulhatnak elő, hanem főnevekkel, névutókkal és tőként használt esetragokkal is (*láttam, házám, utánam, rólam*).

Ezek a tulajdonságai gyökeresen más morfológiai struktúrával ruházzák föl a nyelvet, mint amelyet a latin mutat (amelyre az európai nyelvtani fogalomkészletet, elemzési keretet és terminológiát eleve kidolgozták), avagy a német (amelynek a 16. században kialakuló nyelvtani hagyománya nagyon erősen befolyásolta a magyar fejleményeket), avagy a héber (amelynek a nyelvtani hagyománya újként hozta magával a morfológiai elemzés Európában azután elterjedt – bár alaposan átértelmezett – fogalmait). Ez a mélységes különbség a magyar nyelv morfológiai jellege és azon nyelvek között, amelyek nyelvtani fogalomkészletét átvették a leírásához, hosszú időn át nem oldódott fel megnyugtatóan a magyar humanista nyelvtani gyakorlatban. Ez annál is inkább így volt, mivel a grammatikusok nem is érezhettek erős indítást arra, hogy a máshonnan örökölt kereteken változtassanak: könyveiket vagy a latin nyelv iskolai oktatásához szánt bevezetőként, előtanulmányként írták, vagy pedig olyan nyelvtanulók számára, akik esetében a klasszikus (sőt, esetleg a héber) hagyomány ismeretét magától értetődőnek tarthatták. Mindezzel együtt a morfológia elemzési keretének a magyar nyelv specifikus vonásaihoz való idomításában a nagy 17. századi grammatikusok igen jelentős haladást mutatnak.

2. A morfológiai elemzés Pereszlényi előtt

2.1. Sylvester János: *Grammatica Hungarolatina* (1539)

Szigorú értelemben Sylvesternél egyáltalán nincs morfológia: nyelvtani leírása kizárólag szóegészeket ismer, melyek alkalmanként kiegészülhetnek kapcsolt névmásokkal (*szeretem*), illetve partikulákkal (*szeretek vala*) – mindkét terminus Reuchlin héber grammatikájából származik –, egyébként viszont a szavak egyszerűen *inflectuntur* vagy *declinantur*, azaz „hajtogattatnak” (*szeretek*), tehát alakváltozatok sorát mutatják. A kapcsolt névmások (*pronomina affixa*) csoportját Sylvester számára a mai fogalmaink szerint birtokos személyjelölőknek (*atyám, atyád* stb.) és az ezekkel részben egybeeső igei személyragoknak (*szeretem, szereté* stb., a *szeretlek* esetében csak az *-l-* a pronomen affixum!) nevezett elemek alkotják, továbbá ide sorolja – kissé meglepő módon – a *-vá/-vé* ragot is (*baráttá lün ~ monachus factus*). A névmások nélküli igeragozás, valamint a latin eseteknek megfelelő főnévi alakok (pl. *mesternek*) esetében úgy tűnik, nem tekinti a végződéseket nyelvtani elemeknek, egyszerűen utolsó betűkként, szótagokként stb. emlegeti őket, ebben pedig teljes mértékben az ókori és a középkori

grammatika hagyományait követi. A főnévi esetragok közül azonban azokat, amelyek latin előjárószókat fordítanak (pl. a *-ban/-ben*), hátravetett előjárószóknak nevezi (*praepositiones ... nonnunquam postponuntur*).

Sylvester „morfológiája” tehát összesen háromféle alakulatot ismer: (i) flektálás, azaz olyan alakváltozatok sora, amelyek nem bonthatók különböző elemekre (pl. *szere-tek, szeretsz*); (ii) szóegészek, melyekhez kapcsolt névmás járul (*szeretem, szereted, süvem, süved*) – ezeket persze azért lehetett szóegész + kapcsolt névmásként elemezni, mert a magyar nyelvben a főnevek egyes számú alanyesete és az igék alanyi ragozása, jelen idejű egyes szám harmadik személyű alakja történetesen toldalékolatlan alak; (iii) szóegészek, melyekhez *particula* járul (*szeretek vala*). Valószínűleg akadémikus kérdés, hogy ezekhez negyedik típusként hozzá lehet-e tenni a „hátravetett előjárószókat”, az ilyen szerkezeteket Sylvester minden bizonnyal nem tekintette másnak, mint a fentebbi harmadik típust (szó + *particula*).

2.2. Szenczi Molnár Albert: *Nova Grammatica Ungarica* (1610)

Molnár a morfológiai szerkezet leírásához már jóval bővebb terminuskészletet használ, és sokkal alaposabb, terjedelmesebb és explicitebb e terület tárgyalása az ő grammatikájában, ám a rendelkezésére álló fogalmakat igen következtelenül használja. A névszói és az igei alaktant – némi átfedéstől eltekintve – eltérő keretben írja le.

A névszói morfológiában kiindulópontja a hatesetes latin névszóragozás, ezt azonban megtoldja egy általa *mutativus*nak nevezett esettel (pl. *emberré*). A névszókhoz toldalékolható személyvégződések (*házam* stb.) az ő nyelvtanában is kapcsolt névmások (*pronomem affixum* vagy *affixum pronominale*), hasonlóan Sylvesteréhez, amelyet azonban szinte biztos, hogy nem ismert. Az, hogy eme főnévi toldalékok és a megfelelő igei személyvégződések azonosságáról (ti. *házam, házad = láttam, láttad...*) hallgat, minden bizonnyal nem annak tulajdonítható, hogy nem ismerte föl a jelenséget, hanem annak, hogy a főnevekhez toldalékolható „kapcsolt névmások” egy része a ma tárgyasnak, egy része pedig az alanyinak nevezett igeragozási paradigmában bukkan fel – ez a strukturális eltérés Sylvesternél még jól észrevehető zavart okozott. A névszói morfológia további tárgyalása Molnárnál meglehetősen következtelen képet mutat.

Már az esetrendszer első bemutatásánál egyszerűen az ablativus alá sorolja mindazokat a magyar esetformákat, amelyek nem felelnek meg valamely latin névszóragozási esetnek (I.10). Ezek végződéseire – szemben a latinban is megtalálható esete-kéivel – *affixum*okként hivatkozik. Később, a birtokos szerkezet tárgyalásánál (II.3) a *háza*-típusú, tehát személyvégződéssel toldalékolt főneveket is ablativusnak nevezi dacára annak, hogy (amint említi) azok egyébként esetragozhatók – ez pedig az esetfogalom igen rendhagyó értelmezése. Ugyanezeket a birtokos személyvégződéseket másutt *praepositiones affixae*-nek nevezi (I.17), ismét másutt pedig *particulae*-nak (II.1). Ez utóbbi terminust egyébként az akkor már bevett módon használja az alakváltozatokat nem mutató szófajokra (*praepositio, adverbium, interjectio, conjunctio*), de használja azokra a morfológiai elemekre is, amelyek sem az esetrendszerbe nem illeszkednek, sem valamely latin előjárószóknak nem felelnek meg (mint pl. a *leg-* vagy a *-italan*). Ugyanakkor az *-ul/-ül* határozói végződést egy megjegyzésben, melyet az

esetrendszer bemutatásához fűz (I.10), *casus adverbialis*-nak, 'határozói eset'-nek nevezi. A szóképzés tárgyalásánál legtöbbször eltekint a toldalékok emlegetésétől, bár hébe-hóba előfordul a *terminatio* szó, amely ókori örökség, de nem végződést vagy toldalékot jelent, hanem egyszerűen a szavak (tetszőleges számú) utolsó betűit.

A *radix* és a *thema* kifejezések kizárólag az igei alakokban fordulnak elő Molnár grammatikájában, de ott is ritkán. Szinonim fogalmaknak tűnnek: az igeik egyes szám harmadik személyű, jelen idejű (azaz toldalékotlan) formáját jelölik. Molnár hangsúlyozza, hogy ebben a magyar a héberhez hasonlít, amelyben szintén az egyes szám harmadik személyű igealak a paradigma kiinduló alakja (I.18. és a *Praefatio*). A *-hat/-het*-típusú toldalékokra *particula*-ként hivatkozik, az egyalakú *volna*, amely a feltételes mód múlt idejében fordul elő, *auxiliare verbum*, azaz segédige.

2.3. Komáromi Csipkés György: Hungaria Illustrata (1655)

Csipkés, aki a sémi nyelvekben igen jártas volt, szándékosan távol tartja magát a klasszikus római grammatikai hagyománytól, és rövid könyvében mindvégig hangsúlyozza a magyar nyelv keleti jellegét. Morfológiai leírásai (főleg a névszóknál) mintha következetesen alkalmaznák az *affixum* terminust, míg a *radix* és a *thema* ritkán fordul elő bennük. A toldalékokra ugyanakkor hivatkozik *terminatio*-ként, *character*-ként és *syllaba characteristica*-ként is.

Az igei morfológiánál ezt a viszonylag következetes szegmentálást fölváltja egy elsőre nehezen érthető, bonyolult és alkalmatlan rendszer. Mint megtudjuk, az ige alaktana eredendően háromféle eszközt ismer: (1) *affixa pronominalia*, azaz névmási toldalékok, úgymint *verem*, *verjük*; ezeket a végződéseket egyszerűen *affixum*-oknak is hívja; (2) *vocalium mutationes*, azaz magánhangzó-változások, úgymint *verem* ~ *verém*; (3) *epenthesis vocalis vel syllabae*, azaz magánhangzó- vagy szótagbetoldás, úgymint *kérlek* → *kérélek*, *kértelek*, *kérjelek*. Csipkés tehát úgy tesz, mintha a magyar nyelv kizárná a többszörös toldalékolást, ami természetesen homlokegyenest ellentmond a nyelv agglutináló jellegének. A valóságban Csipkés egyszerűen átvette a sémi nyelvtanok – ama nyelvekre kiválóan alkalmas – terminológiáját, és az azokban leírt háromféle morfológiai művelet segítségével próbálta leírni a magyar ige morfológiáját, hiszen célja éppen az volt, hogy a magyar és a héber hasonlóságát illusztrálja.

3. Pereszlényi Pál

3.1. Élete

Pereszlényi 1631-ben született a felvidéki Hont megyében. A jezsuita rendhez tizenkilenc éves korában csatlakozott, képzése és tanulmányai befejeztével pedig azt a feladatot kapta, hogy hébert, bibliikumot és teológiát tanítson, továbbá szlovákul prédikáljon a helyi lakosságnak. Egyetlen nyomtatásban megjelent műve az 1682-ben Nagyszombatban kiadott grammatikája. Az utókornak nincs tudomása róla, hogy bármi mást írt volna. 1689-ben halt meg egy olyan élet végeztével, amelyről nemigen tudunk többet, mint amit itt összefoglaltunk, és amely minden jel szerint egy igen jól képzett pap dolgos élete volt.

3.2. A *Grammatica Lingvæ Ungaricæ* (1682)

3.2.1. Elöljáróban

A könyv címdalán ez olvasható:⁵ *Grammatica Lingvæ Ungaricæ*. A P. PAULO PERESZLENYI è Societate Jesu. Juxta hanc methodum concepta ac elaborata. Et permissu Superiorum typis data. Tyrnaviæ, Typis Academicis, Excudebat Matthias Srmensky, 1682. A mű egészén két grammatika hatása érezhető, az egyik Szenczi Molnáré, a másik a portugál jezsuita Alvarezé, amely azidőtájt a jezsuita iskolák elterjedt tankönyve volt világszerte (a címben szereplő *juxta hanc methodum* 'e módszer szerint' erre utal).⁶

3.2.2. A könyv szerkezete

A *Grammatica* négy részből áll: I. De nomine (A főnévről), II. De pronomine (A névmásról), III. De verbo (Az igéről) és IV. De syntaxi (A szintaxisről). Ehhez járul még egy *Praxis* című, a mondatok bővítését gyakoroltató függelék. Az első rész a betűk/hangok leírásával kezdődik, továbbá bemutat néhány olyan hangtani jelenséget, amelyeknek a morfológiában jelentősége van. A tárgyalás rövid, de igen lényeglátó és fontos észrevételeket tartalmaz. A hagyományos *littera*-fejezet után a főnevek tulajdonságai következnek. A latin hagyománynak megfelelően Pereszlényi hat esetet és három nemet tételez, bár rögtön hozzá is teszi, hogy a nemet sem végződés, sem névelő nem mutatja. Ezt követően részletesen bemutatja a névszóragerendét, pontosabban a „tisza declinatiokat”, tehát azokat, amelyekben a főnevek személyjelölő végződést nem viselnek. Egy rövid, mégis igen részletes leírás következik a magánhangzó-harmóniáról, majd a Pereszlényi által névelőnek nevezett *az, ez* szavak ragozásáról. Szokatlan módon görcső alá veszi a tárgyrag *-t*-je előtt megjelenő magánhangzó problémáját (ami azóta is érdekes és végérvényesen nem rendezett kérdése a fonológiának és a morfológiának). A nominális morfológia maradványát a képzett főnevek és melléknevek donatusi⁷ ihletésű csoportosítása, a melléknévfokozás, végül a számnevek teszik ki.

A második rész a névmások osztályozásával kezdődik, majd bemutatja ragozásukat. A kapcsolt névmások, azaz a személyvégzódések és a nekik megfelelő valódi birtokos névmások (az *enyém* típusúak) teszik ki ennek a szakasznak nagy részét. Pereszlényi hivatkozik a megfelelő héber formákra, amelyek, mint fentebb utaltunk rá, bizonyos mértékig szerkezeti párhuzamba állíthatók ezekkel a magyar végzódésekkel,

⁵ A cikk írásakor az Egyetemi Könyvtár egyik példányát használtuk. C. Vladár Zsuzsa 2006-ban tette közzé fordításával és kísérőtanulmányával a grammatika facsimiléjét, ehhez ugyanazon 1682-es kiadás egy másik példányát használta, amely az Országos Széchényi Könyvtárban található, és amely tartalmilag nem egészen azonos az általunk használt példánnyal. Az alant található részleteket mind saját fordításunkban közöljük. A grammatika forrásaihoz és szerkezetéhez l. még Vladár (2007)-et.

⁶ Emmanuel Alvarez: *De institutione grammatica* c. könyve először 1572-ben jelent meg Lisszabonban. A 17. század folyamán a katolikus világ legkülönbözőbb pontjain számos átdolgozott, helyi igényekhez alakított kiadása jelent meg, és a jezsuita iskolák „szabványos” tankönyve lett. Magyarországi kiadásai is ismertek: Nagyszombatban, Lőcsén és Kolozsvárott jelent meg, ami azért is érdekes, mert az utóbbi kettő protestáns nyomda volt.

⁷ Aelius Donatus, Kr. u. 4. századi grammatikus, aki a középkor és részben még a kora újkor folyamán is Priscianus mellett a legnagyobb tekintélyű ókori grammatikusnak számított.

és ennek okán a korai magyar grammatikusok érdeklődésének középpontjába kerültek. A birtokos toldalékolás Pereszlényi-féle bemutatására később még visszatérünk.

A harmadik rész az ige tulajdonságainak kifejtésével kezdődik: ezek a mód, az idő, a személy, a szám, valamint a ragozási típus, amely a határozott–határozatlan (tárgyas–alanyi) és a cselekvő–szenvedő–neutrális megkülönböztetéseket foglalja magában. Ez utóbbi a magyar nyelvre persze csak erőltetetten alkalmazható. Miután az ige-nyelv fogalmát bevezeti (lásd lentebb), paradigmák hosszas felsorolása és kommentálása következik, részletes magyarázatokkal a különböző igei kategóriák és formák képzésére vonatkozóan. Itt megtaláljuk a cselekvő, a szenvedő, a visszaható, a határozott, a határozatlan és a műveltető képzéseket, természetesen számos átfedéssel köztük, ami nem teszi lehetővé az igerendszer „vegytisztá” és áttekinthető bemutatását.⁸ A 17. század grammatikáihoz képest azonban Pereszlényi még így is meglehetősen következetességgel jár el. A harmadik rész végén a rendhagyó igéket találjuk, velük együtt pedig a *habeo* 'nekem van' és a *debeo* 'kell (nekem), tartozom' igéket tartalmazó latin kifejezések fordítási lehetőségeit. Ezek természetesen azért szerepelnek itt, mert a latinban és a magyarban egészen más szerkezeteket alkotnak, lévén a *habeo* birtoklásige, ami a magyarban nincs, a *debeo* pedig személyes alanyú ige, szemben a magyar *kell*-lel. A morfológiát a maga egészében végül egy hagyományos típusú *appendix* zárja, melynek témája a *metaplasmus*, azaz a különböző hangbetoldások, metatézisek és ezekhez hasonlóak.

A negyedik résznek nincs külön bevezetője annak ellenére, hogy egy új nyelvi szintre érkezünk vele. A szintaxis tárgyalása hat fejezetre tagolódik, melyek nagyjában-egészében a szófajok szerint rendeződnek el. Az első fejezet a főneveket, a melléknéveket és a (hagyományos értelemben vett) névmásokat tartalmazó kifejezésekről szól: szerepel benne a birtokos szerkezet, a jelzős szerkezet, a vonatkozó névmás és antecedense, valamint a kérdőszó és a rá válaszként adott szó közötti egyeztetés. A második, harmadik és negyedik fejezet az igei vonzatokkal foglalkozik. A második közelebből az igei kategóriák (cselekvő, szenvedő, neutrális, személytelen főnévi igenév, a latin gerundium és a supinum megfelelői) köré szerveződik, a harmadik a hely- és mozgásviszonyt kifejező igevonzatokkal (a hol–hová–honnán–milyen úton iránynégyességgel), majd a negyedikbe kerültek a mindenféle egyéb szerkezet típusok és fordításai az eszközhatározói ablativustól a dimenzionális melléknévekig, melyek közül nem is mindegyik érinti az igéket. Az ötödik fejezet a „praepositio”-k tárgyalása, azaz a főnévi esetragóké és az olyan típusú szavaké, mint a *közel*, amelyek valamilyen tekintetben rokonságot mutatnak az előljárószókkal. A hatodik fejezet, a szintaxis utolsó fejezete a címében azt ígéri, hogy a határozószókkal, az indulatszókkal és a kötőszókkal fog foglalkozni, az általunk használt példányban azonban semmi egyéb nem található itt, mint egy áttekintés a határozók képzéséről.⁹

⁸ Pereszlényi igerendszeréről l. C. Vladár (2001).

⁹ A megígért, ámde hiányzó témák pár évvel később egy *supplementum*-ban jelentek meg, amelyet az eredeti 1682-es kiadás némely példányába belefűztek, némelyikbe azonban nem, a két későbbi kiadásból pedig teljes egészében hiányzik. A *supplementum*-mal kapcsolatos kérdéseket C. Vladár Zsuzsa áttekinti Pereszlényi-kiadásának kísérőtanulmányában (Pereszlényi 2006:12).

3.2.3. Morfológiai elemzés Pereszlényinél

3.2.3.1. A névszói morfológia

Amint korábban már utaltunk rá, a főnevek, melléknevek és névmások inflexió morfológiájában a kiindulópont a henteses latin névszóragozási rendszer. Pereszlényi grammatikájában a végzések neve általában *terminatio*, néha *affixum*.¹⁰ Amint szintén említettük fentebb, a *terminatio* hagyományosan egy teljesen semleges jelentésű terminus volt, bármilyen szóalak utolsó betűire utalhatott tekintet nélkül azok nyelvtani funkciójára. Nagyon lényeges, hogy Pereszlényi kizárólag toldalékokra használja (bár egészében véve ritkán), és talán még ennél is lényegesebb, hogy egy másik előfordulásában a *terminatio* olyan toldalékokra vonatkozik, amely nem is feltétlenül szóalak végén szerepel (*hattýú-i*, *hattýú-i-m* stb., II.3.§3). Ebben a használatában tehát a *terminatio* elszigetelhető, nem szükségszerűen szóvégi morfológiai elemet jelöl.

Jóllehet Pereszlényi a névszói morfológiát a henteses latin ragozásra alapozva mutatja be, teljesen világos, hogy a két nyelv közötti különbség természetét illetően tisztán látott, mégha a mű egészének felépítése és a megfogalmazás ezt nem teszi is egyértelművé. Már az elején leírja, hogy a latinnal szemben a magyar többes számú esetalakok végzéseként egyszerűen a többes szám toldalékából és az egyes számú esetvégződésből állnak össze:

Nota omnem declinationem fieri additis Nominativo (cui Vocativus est similis) quibusdam literis, aut syllabis, & omnino eadem terminationes serviunt pro Numero plurali, quae pro singulari...

Formato semel Nominativo Plurali, manet is per omnes Casus, assumptis affixis...

Jegyezd meg, hogy minden főnévragozás úgy alakul, hogy az alanyeset-hez (melyhez hasonló a megszólító eset) hozzáadódnak bizonyos betűk vagy szótagok, és teljes egészében ugyanazok a végzések szolgálnak a többes számra, mint az egyesre...

Ha egyszer létrejött a többes számú alanyeset, ugyanaz marad minden esetben, miközben fölveszi a toldalékokat... (I.2.§1, §7)

Számos fontos, a névszói morfológiát érintő kérdést a könyv negyedik részébe, a szintaxis tárgyalásába „rejt el” a szerző. Itt mondja el például azt, hogy a magyarban semmiféle szerkezeti különbség nincs a latin esetalakoknak, illetve a funkcionálisan vagy szemantikailag a latin előljárószóknak megfelelő esetragok között. Erről a következőt írja:

¹⁰ Az itt hivatkozott rész (I.2.§1) első soraiban még előfordul a *literae* 'betűk' és a *syllabae* 'szótagok' is, ám ahogy a tárgyalás kibontakozik, igen hamar ezek helyére lépnek a fentebb említett terminusok.

Alia verba, quae apud Latinos praeter casum Accusativum, etiam alios casus admittunt... casus illos alteros efferunt beneficio affixae praepositionis illius, in quam casus ille resolvere ferè possunt, nam aliqua salva Latini sermonis lege, Latine in eas praepositiones, & casus r[e]solvi nequeunt: porro praepositio quaecunque affigitur vocibus in recto sumptis cujusvis numeri.

Verbi gratià: verba accusandi, monendi, casum Latinum alterum, seu rei efferunt cum sequentibus affixis ról, ról, rúl, rúl, quae Latine significant de ut Joseph bé vádolá a' battyait fölötte gonosz bünröl... Intlek erról...

Verbum demonendi easdem praepositiones habet, sed alià significatione, nimirum a vel ab, ut Le intlek arról demoneo te ab ea re.

Verba damnandi, aestimandi, docendi casum rei efferunt cum affixis ra, re ut Igen rút halálra kárhoztass[u]k ötet...

Más igék, amelyek a latinoknál a tárgyeseten kívül más esetekkel is állhatnak... azokat az egyéb eseteket azon todalékolt előjárószo (*affixa praepositio*) segítségével fejezik ki [ti. a magyarban], amelybe az a [latin] eset többnyire feloldható [azaz parafrázálható a latinban]; bizonyosak ugyanis a latin beszéd törvényének megsértése nélkül latinul azokba az előjárószóba és esetekbe nem oldhatók fel; éspedig [ti. a magyarban] bármely előjárószo az alanyesetben álló szavakhoz járul bármelyik számban.

Példa az igék közül: a vádolást, intést jelentő igék a latin második [azaz tárgy-] esetet vagy birtokos esetet a következő todalékokkal (*affixis*) fejezik ki: *ról, ról, rúl, rúl*, amelyek latinul *de*-t jelentenek [ti. *de* = '-tól/-től, -ról/-ről' stb.], mint például *Joseph bé vádolá a' battyait fölötte gonosz bünröl... Intlek erról...*

A figyelmeztetést jelentő ige ugyanezekkel az előjárószókkal áll, de más jelentéssel, különösen *a* vagy *ab*, úgymint *Le intlek arról*.

Az elítélést, értékelést, tanítást jelentő igék a [latin] birtokos esetet a *ra, re* todalékokkal fejezik ki, mint például *Igen rút halálra kárhoztassuk ötet...*(IV.2. §1)

Ez a kissé nehézkes fogalmazású szöveg a következőképpen értelmezhető. Sok olyan ige van, ami nem okoz semmi problémát, mert mind a latinban, mind a magyarban tárgyesetet vonzanak, pl. *lát, üt*. De sok olyan ige van, amely a latinban a többi három függő eset valamelyikét vonzza, míg magyar megfelelője egy olyan névszói alakot, amely nem azonos a latin esetalak legközelebbi magyar megfelelőjével. Például, a vádolást, elítélést, fölmentést és hasonlókat jelentő latin igék általában birtokos esettel állnak (*accusatur proditiōnis* 'árulással vádolják'), míg a magyarban nem. Pereszlynyi utal arra, hogy eme latin igék némelyike előjárószoval van ellátva is előfordul (*accusatur de ambitu* 'vesztegetéssel vádolják'), azaz az eset „feloldható” egy előjáró-

szóba. Magyar fordítási megfelelője tehát tekinthető úgy, mint ami nem az esetalakot, hanem a latin előjárószt adja vissza, csak a magyarban az előjárósztok történetesen a fő végéhez toldalékolódnak. Az előjárós szerkezetbe való „feloldás” azonban nem mindig lehetséges, erre utal a szövegben a *ferre* ’többnyire’, és erre a *többnyire* megszorításra vonatkozik az *ugyanis* szóval kapcsolt indoklás (*bizonyosak ugyanis a latin beszéd törvényének megsértése nélkül latinul azokba az előjárósztokba és esetekbe nem oldhatók fel*). Némiképpen meglepő, hogy Pereszlényi a mondat végén ismét említi az eseteket; talán úgy kell ezt érteni, hogy a „problémás” latin esetek is váltakoznak bizonyos igék mellett a „problémátlan” tárgyessel (*meminit praetitorum* ’emlékezik a múltra’ birtokos esettel, de *meminit haec* ’emlékezik azokra’ tárgyessel).

Amikor a kérdés fölvezetése után következnek a magyar példák, azokban a végződéseket egyszerűen toldalékoknak (*affixa*) nevezi (*a vádolást, intést jelentő igék a latin második esetet vagy birtokos esetet a következő toldalékokkal fejezik ki: ról, ről, rül, rül... Az elítélést, értékelést, tanítást jelentő igék a [latin] birtokos esetet a ra, re toldalékokkal fejezik ki*). Ennek az előrelépésnek a jelentőségét nem csorbítja az sem, hogy a példák sorolása közben ugyanezekre a toldalékokra egy helyen előjárósztokként hivatkozik (*a figyelmeztetést jelentő ige ugyanezekkel az előjárósztokkal áll*). A lényeg az, hogy hosszas kitérők után – melyek abból adódnak, hogy tanár lévén, gyakorlatias módon fordítási megfelelőikben gondolkodik – Pereszlényi eljut arra a következtetésre, hogy minden névszói (inflexiós) végződés ugyanabba a nyelvi kategóriába, az affixum kategóriájába tartozik.

A névmások morfológiájának itt most számunkra érdekes része a kapcsolt névmásokról szóló (*De affixis pronomibus, quae latinis pronomibus possessivis aequivalent, azaz A kapcsolt névmásokról, melyek a latin birtokos névmásoknak felelnek meg, II.3*). Ezek már Sylvester óta a magyar grammatikai érdeklődés középpontjában álltak (I. fentebb, 2.1). Pereszlényi a kapcsolt névmásoknak nevezett birtokos személyvégzések elemzését Szenczi Molnár Nova grammaticájából vette át: a birtokos szerkezetekben tehát a birtokot kifejező főnév kétfelé választja az általunk ma „valódi” birtokos névmásnak nevezett szavakat, ily módon: *enyém + könyv* → *én könyv-em*, ahol a *könyv* az *enyém* szó két fele közé kerül. Ahogyan a főnévi morfológiánál is tette, Pereszlényi a szabályszerűség első megfogalmazásánál még szótagokra és betűkre hivatkozik, később azonban következetesen az *affixum*, néha a *terminatio* kifejezést használja ezekre a személyvégzésekre. Fontos, hogy ebben a szakaszban fölbukkan a *thema* kifejezés is, ’szótó’ értelemben. A következő részletekkel illusztráljuk ezt az egyébként igen hosszú szakaszt:

...dividunt ea interposito substantivo ita, ut inter personales syllabas et finales litteras medium locum teneat substantivum...

...sunt, quae in vocalem exeunt, ut *Alma, lakó, hattyu*. Et habent tertiam singularem cum affixo. *Almája, lakója, hattyúja*.

His pro formando Numero plurali demes literam finalem *a*, & litera *i*, quae remansit erit formativa substanti[vi] pluralis cum affixo possessivo; efficitque illud *i* per se syllabam sic: *Almái... lakói... hattyúi*

Vel sunt Nomina illa desinentia in Consonantes, ut *Rab, dob*. Et habent in tertia singulari *ja*, ut *rabja, dobja*.

His addes literam *i*, formativam Nominis substantivi pluralis, cum affixo singulari, habebisque *Rabjai... dobjai...*

Középre helyezvén a főnevet kettéosztják [ti. a birtokos névmásokat] úgy, hogy a személyre vonatkozó szótag és az utolsó betűk közé, középre kerül a főnév...

Vannak magánhangzóra végződők, úgymint *alma, lakó, hatyú*. Az egyes szám harmadik személyük toldalékkal van. *Almája, lakója, hatyúja*.

A többes szám képzéséhez ezekből vedd el az utolsó *a* betűt, és az ott maradó *i* betű lesz a birtokos toldalékkal ellátott többes számú főnév képzője; és ez az *i* önmagában szótagot alkot, így: *almái... lakói... hatyúúi*.

Vannak továbbá a mássalhangzóra végződő főnevek, úgymint *rab, dob*. Harmadik személyben *ja*-t kapnak, úgymint *rabja, dobja*.

Ezekhez add hozzá az *i* betűt, a többes számú főnév képzőjét, az egyes számú toldalékkal együtt, és azt kapod, hogy *rabjai... dobjai...* (II.3. §3)

3.2.3.2. Az igei morfológia

Az igei kategóriák általános bemutatása után a morfológiai elemzés a gyök (*radix*) fogalmának a kifejtésével kezdődik:

Radix, seu fundamentum conjugationum est tertia persona cujusvis verbi regularis primae conjugationis... In verbis Neutris quae tertiam personam habent in *ik*, facies pro radice tertiam personam fictam, abjecto *ik*, ut *játszom* ludo, abjecto *m* et praecedente illud vocali *o*, manebit *játsz*, hoc ultimum quidem est imperfecta persona tertia, quoad significationem: et completur addito *ik*, *játszik* ludit; sed pro radice est ita accipiendum.

Aptissime tamen haec tertia persona ponitur pro radice formationum, quia brevissima est, et fere in omnibus modis, temporibusque continetur, ob quam causam etiam Hebraei pro radice ponunt tertiam personam.

Az igeragozások gyöke, avagy alapja bármely első [azaz határozatlan/alanyi] ragozású szabályos ige harmadik személye... Azoknál a semleges igéknél, amelyeknek *ik*-re végződő harmadik személye van, gyök gyanánt alkoss egy képzetes gyököt az *ik* eltávolításával, mint például a *játszom* az *m* és az azt megelőző *o* magánhangzó eltávolításával *játsz* marad; ez utóbbi ugyan tökéletlen harmadik személy, ami a jelentését illeti, és az *ik* hozzáadásával válik teljessé: *játszik*; gyök gyanánt azonban így kell vennünk.

És pedig azért ez a harmadik személy a legalkalmasabb arra, hogy a képzések gyöke legyen, mert ez a legrövidebb, és szinte minden módban és időben benne foglaltatik. A héberek is ez okból teszik meg gyöknek a harmadik személyt. (III.1. §2)

Ennek a magyarázatnak az alapja az, hogy a magyarban az igék nagy részénél a határozatlan ragozású egyes szám harmadik személyű alaknak nincs végződése. Ez alól csak az *-ik*-es igék a kivételek, ezekkel tehát mást kell tenni. Pereszlényi fogalmazásában egy „képzetes” gyököt, „tökéletlen” harmadik személyt – mai fogalmaink szerint kötött morfémát – kell képezni gyök gyanánt. Kissé meglepő, hogy ezek után ezt a gyököt a harmadik helyett az első személyből vezeti le (*játszom* → *játsz-*), de a végeredményen ez nem változtat. A kötött tövek bevezetése a magyar nyelvtenba ismét nagy előrelépés, és nem is kézenfekvő, tekintettel a nyelv agglutináló jellegére (l. 1.3). Szenczi Molnár, akire Pereszlényi köztudomásúlag nagy mértékben támaszkodott, egyszerűen az egyes szám harmadik személyt nevezi gyöknek, és semmi jele annak, hogy elemzési keretében megjelent volna egy elvontabb (és ezáltal adekvátabb) tőfogalom vagy kiinduló alak.

A könyvnek eme pontján Pereszlényi bevezetést ad az igei végzódéseket tartalmazó, terjedelmes táblázatokhoz. Érdekes ebből is idézni az első mondatot:

Omnis variatio per modos, tempora, & numeros personasque fit ope affixarum terminationum, quae ideo affixa vocabuntur...

A módokban, időkbén, számokban és személyekben minden változat toldalékolt végzódések (*affixae terminationes*) segítségével áll elő, melyeket ezért toldalékoknak (*affixa*) nevezünk... (III.1. §3).

A szenvedő ige tárgyalásából is kiemelünk itt egy figyelemre méltó részletet:

Passivum verbum formatur a tertia persona singulari conjugationis primae, seu verbi indeterminati activi, v.g. *olvastatom* legor, ab *olvas, szerettetem* amor a *szeret*; additâ syllabâ vocis passivae formativâ pro prima classe *tat* & pro secunda *tet*, fiet *olvastat, szerettet*; ista sint tibi themata conjugationis passivae, quae deduces per affixa sequentis Tabellae...

...quae ante finalem thematis literam *t*, habent consonantem, ut *szánt*... excludunt primum *t* affixi, ut *szántat*...

A szenvedő ige az első igeragozás, azaz a határozatlan cselekvő ige egyes szám harmadik személyéből képződik, pl. *olvastatom* az *olvas*-ból, *szerettetem* a *szeret*-ből; úgy, hogy hozzátesszük a szenvedő alakot képző *tat* szótagot az első osztályban és a *tet*-et a másodikban: *olvastat, szeret-*

tet; ezek lesznek a tövei (*themata*) a szenvedő igeragozásnak, amelyeket a következő táblázat toldalékaival vezethetsz le...

...amelyekben a *tő* utolsó *t* betűje előtt mássalhangzó van, mint a *szánt*-ban, a toldalék első *t*-jét kizárják, úgymint *szántat*...(III.4)

Itt a legfontosabb a relatív *tő* fogalmának megjelenése, amely ebben az esetben az abszolút *tő*ből és a szenvedő toldalékból áll, ezek így együtt alkotják a szenvedő igeragozás *tő*vét. Ugyanezt az egységet gyöknek nevezi a műveltető ragozás tárgyalásánál:

[Verbum mandativum] a passivo fit, si radici vocis passivae, v. g. *olvas-tat, szerettet*, superaddas aliam syllabam *tat* vel *tet*, ut *olvastattat* curat legi, *szerettettet* curat amari...

[A műveltető ige] a szenvedőből lesz, ha a szenvedő alak gyökéhez (*radix*) hozzáadsz egy újabb *tat* vagy *tet* szótagot, úgymint *olvastattat, szerettettet*...(III.4)

4. Összegzés

A magyar nyelv morfológiai leírása sokat fejlődött a 16. század elejétől a 17. század végéig. Pereszlényi Pál munkássága fontos mérföldkő abban a folyamatban, melynek során egy egészen különböző nyelvekre (jelesül a latinra, a németre és a héberre) kidolgozott keretet alkalmaztak és tettek egyre alkalmasabbá a magyar nyelv leírására – mindezt úgy, hogy Pereszlényi közben nagy mértékben támaszkodott legkiválóbb elődjének, Szenczi Molnár Albertnek a munkájára is. A jezsuita grammatikus jelentőségét az alábbi pontokban lehet összefoglalni:

- Elődeinél jóval következetesebb volt a tekintetben, hogy a névszói és az igei morfológia leírásában ugyanazt a terminuskészletet használta.
- Világos fogalma volt a kötött *tőről* és a relatív *tőről*.
- Ennek következtében meg tudta különböztetni a *töveket* mint morfológiai összetevőket a paradigmák kiindulópontjaként szolgáló szóalakoktól (a hagyományos értelemben vett *thémá*-tól).

Természetesen igaz, hogy Pereszlényi munkája is oly mértékig a latinos hagyományon belül mozgott még, hogy azt a mai olvasó kénytelen erősen túlhaladottnak érezni (l. például a hatesetes főnévragozást) – ennek okait egyébként az 1.3-ban megemlítettük. Az is igaz, hogy terminushasználata csak kortársaihoz és elődeihez képest nevezhető jelentősen következetesnek, és mindkét kérdésben igen sok elvégzendő munka maradt a 19. századig. De a történetírásban a hősöket és ténykedésüket saját összefüggéseikben és saját korszakukhoz mérten kell megérteni és értékelni; ilyen tekintetben pedig nem férhet hozzá kétség, hogy Pereszlényi kiemelkedő grammatikusa volt a magyar nyelvnek.

HIVATKOZÁSOK

- Balázs János 1958: *Sylvester János és kora*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Cser András 2006a: A magyar nyelvtudomány történetének áttekintése a kezdetektől a 20. század elejéig, in Kiefer Ferenc szerk.: *Magyar nyelv* (Akadémiai kézikönyvek), Budapest, Akadémiai, 481–512.
- Cser András 2006b: A szótő fogalmának alakulása az európai nyelvtudomány történetében a 19. századig, in Cser András szerk.: *Köszöntő kötet Szende Tamás tiszteletére*, Budapest, Open Art, 21–30.
- Komáromi Csipkés György 1655: *Hungaria illustrata, hoc est brevis sed methodica naturae et genii linguae Hungaricae explicatio*, Utrecht.
- Law, Vivien 2003: *The History of Linguistics in Europe from Plato to 1600*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Pereszlényi Pál 1682: *Grammatica Lingvae Ungaricae*, Tyrnavia.
- Pereszlényi Pál 2006 [1682] *Grammatica linguae ungaricae. A magyar nyelv grammatikája*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. Hasonmás kiadás C. Vladár Zsuzsa fordításával.
- Pinborg, Jan 1980: Can constructions be construed? *Historiographia Linguistica* 7, 201–10.
- Reuchlin, Johannes 1974 [1506]: *De rudimentis hebraicis libri III*. Olms, Hildesheim/New York. Hasonmás kiadás.
- Sylvester, János 1989 [1539]: *Grammatica Hungarolatina*. Bibliotheca Hungarica Antiqua 22. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézete. Hasonmás kiadás.
- Szenczi Molnár, Albert 2004 [1610]: *Novae grammaticae ungaricae libri duo. Új magyar grammatika két könyvben*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. Hasonmás kiadás C. Vladár Zsuzsa fordításával.
- Vladár Zsuzsa 2001: Pereszlényi Pál nyelvtanának terminusairól, *Magyar Nyelv* 97, 467–79.
- Vladár Zsuzsa 2007: Pereszlényi Pál grammatikája (1682). Források és párhuzamok, *Magyar Nyelv* 103, 257–70.

ANDRÁS CSER

**THE DEVELOPEMENT OF MORPHOLOGICAL ANALYSIS
IN THE EARLY HUNGARIAN
GRAMMARS UP TO THE WORK OF PÁL PERESZLÉNYI**

The morphological analysis of Hungarian in the early period of grammatical work was based on three interlaced traditions: Classical Graeco-Roman, Hebrew and German. These were applied to languages that were structurally very much unlike Hungarian. The evolution of morphological analysis was therefore a relatively slow and complicated process, whose milestones discussed in this paper, the four earliest grammars of Hungarian, all represent different stages of development. The grammar by Pál Pereszlényi, which is analysed in some detail here, surpasses the earlier grammars in its acumen on at least three counts: the same set of analytical terms is applied in the description of nominal and verbal morphology; the notions of bound stem and relative stem are clearly recognised; a distinction is made between stems as morphological constituents and word forms serving as starting points of paradigms.